

Op zand, veen en klei. Liber amicorum Karel Leenders

Op zand, veen en klei

Liber amicorum Karel Leenders

bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag

GUIDO VAN DEN EYNDE en LAURAN TOORIANS (red.)

Zuidelijk
Historisch
Contact

Hilversum, Verloren 2016
Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij de financiële steun van:
De Mastboom-Brosens Stichting;
Brabant-Collectie, Universiteitsbibliotheek Tilburg;
Gemeente Roosendaal;
De Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom';
Het Noord-Brabants Archeologisch Genootschap.

Voor informatie, abonnementen en bestellingen:
www.uitgeverij-zhc.nl
www.verloren.nl

Afbeeldingen op het omslag: voorzijde, afb 1 (p. 316); achterzijde, afb 1 (p. 76). Op de flappen de oude boekentas die jarenlang vaste reisgenoot was van Karel Leenders. Fotograaf onbekend.

ISBN 978-90-8704-591-3

© 2016 de afzonderlijke auteurs, Stichting Zuidelijk Historisch Contact & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Opmaak: Rombus, Hilversum
Cartografie: Marjolein Haars/BCL Archaeological Support, Amsterdam; voor de bijdrage van
H. Renes MarCom-Carto – Fac. Geowetenschappen UU; en Marco Vermunt
Fotografie: tenzij anders vermeld, Paul Slot/Brabant-Collectie, Universiteitsbibliotheek Tilburg
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
TON KAPPELHOF Karel Leenders: van sterrenkundige tot historisch geograaf <i>Een biografische schets</i>	9
JELLE VERVLOET De bijdrage van Karel Leenders aan de historische geografie	29
GUUS J. BORGER Bewoning op de kwelder <i>Een knelpunt in de occupatie van het kustlandschap</i>	67
HANS RENES, met een bijdrage van MARTIJN STORMS Het landschap verkend <i>Kaarten en landschappen in West-Brabant</i>	77
MATHIEU FRANSSSEN De verbeelding van de Brabantse historie op oude kaarten <i>Notities bij het kaartbeeld van het hertogdom tot 1795</i>	107
BAS AARTS Het 'eeuwige Strijen' <i>Speurtocht naar de gravin, haar schenking en haar familie</i>	139
HEIN VERA Hilvarenbeek, een 'constructie' op de grens van oost en west Noord-Brabant	175
MARTIEN VAN ASSELDONK De boerenopstand op Jekschot in 1363	203
MARCO VERMUNT De haven van Bergen op Zoom in archeologisch perspectief	227

GUIDO VAN DEN EYNDE i.s.m. JACQUES BRINKHOF De <i>thooren van der water molen</i> en de ontwikkeling van het kasteel in Breda in het begin van de zestiende eeuw	249
RIA BERKVENNS Gemeentelijke erfgoedzorg in Zuidoost-Brabant	271
BERT MAES Inheemse bomen en struiken <i>Het landschap van westelijk Noord-Brabant als cultuurhistorisch erfgoed</i>	291
LAURAN TOORIANS De naam Nispen en het element <i>apa</i> ‘waterloop’	317
Over de auteurs	325
Index van topografische namen	329
Index van persoonsnamen	333

Voorwoord

Dat een *liber amicorum* voor Karel Leenders op zijn plaats is, zal niet snel worden tegengesproken. Nu hij zeventig wordt, is dat een mooie gelegenheid om hem zo'n boek ook daadwerkelijk aan te bieden. Van amateurhistoricus (en archeoloog) op de middelbare school in Breda ontwikkelde hij zich tot een uiterst breed georiënteerde historicus en historisch-geograaf. Zijn onderzoeksgebied breidde zich daarbij gestaag uit van Breda en omgeving tot het hele westen van Noord-Brabant, de aangrenzende delen van Zeeland en de provincies Antwerpen en Zuid-Holland en vervolgens ook naar de meer centrale en oostelijke delen van Noord-Brabant. Veen, en dan vooral 'verdwenen veen', werd daarin een rode draad, maar ook de erfgoedzorg heeft vanaf het prille begin tot op heden Leenders' warme aandacht. De 'methode Leenders' van inventariseren en documenteren werd daarbij een begrip.

Het is echter niet alleen deze breedte en diepgang die een *liber amicorum* rechtvaardigen. Meer nog is dat de gulheid waarmee Leenders altijd bereid is zijn kennis, inzichten en verzameld materiaal te delen met zowel het grote publiek als met collega's die zich met vragen tot hem wenden. Dat kan leiden tot een academisch debat waarbij Leenders – niet voor niets onafhankelijk onderzoeker in hart en nieren – nooit buigt voor een gezagsargument, maar zich graag laat overtuigen door feiten. Academische waarden heeft hij hoog in het vaandel en hij hecht eraan in alle vrijheid en naar eigen inzicht onderzoek te doen.

Wat ruimer dan de 'verdwenen venen' kunnen we stellen dat het landschap centraal staat in het onderzoek van Karel Leenders, de historische ontwikkeling van het landschap, de rol van de mens daarin, de verbeelding van het landschap op kaarten en anderszins en het erfgoed dat in het landschap ligt besloten in de vorm van wegen, dijken, vaarten, verkavelingspatronen, landgoederen, historische groenstructuren en de namen waarmee de mens zich dit alles toe-eigende.

Bij het samenstellen van dit *liber amicorum* is ernaar gestreefd al deze verschillende (deel) disciplines aan bod te laten komen. De twee eerste bijdragen stellen Karel Leenders zelf voor, als persoon en als historisch-geograaf die een stempel op zijn vakgebied drukte. In de daarop volgende bijdragen gaat het achtereenvolgens over landschap en de cartografische verbeelding daarvan, aspecten van de (voornamelijk) West-Brabantse geschiedenis en archeologie, erfgoedzorg en naamkunde. Uiteraard is het onze hoop dat deze bundel niet alleen de honorandus eert en een plezier doet, maar dat dit boek zijn weg vindt naar vele geïnteresseerden in de historische-geografie en in de geschiedenis van Noord-Brabant en daarbuiten.

De samenstellers,
Guido van den Eynde en Lauran Toorians

Afb. 1 Een jonge Karel Leenders als sterrenkundige in de dop. Fotoğraf onbekend.

Karel Leenders: van sterrenkundige tot historisch geograaf

Een biografische schets

TON KAPPELHOF

Al vroeg stond vast dat Karel Leenders sterrenkundige wilde worden. Dat zag de zoon van een wachtmeester der artillerie als ideaal. ‘Kareltje’, zoals zijn ouders hem noemden, wilde ver kijken, waarnemen en als het even kon iets nieuws ontdekken. Nog meer planeten misschien, een komeet, een meteoriet? De raadsels van de hemel boeiden hem. Deze droom kwam niet uit. Na vele jaren werd hij demograaf van beroep en historisch geograaf van professie. Al jaren is hij nu de specialist op dit gebied voor Brabant en wijde omgeving, waarbij de grens tussen Nederland en België voor hem geen rol speelt. Hij verricht ook onderzoek naar verwante onderwerpen zoals de oorsprong en de introductie van boekweit in Nederland. Dat voert hem ver weg tot in Rusland toe. Resultaat is een lange publicatielijst die iedereen op zijn website kan ophalen. Karel Leenders is vraagbaak voor iedereen, en een erkende autoriteit voor de geschiedenis van Brabant. Hij kijkt nu naar het verleden, formuleert hypotheses, doet waarnemingen bij voorkeur in primaire bronnen en toetst deze. Wanneer de hypothese niet blijkt te kloppen, kan een nieuwe hypothese worden geformuleerd.

Hoe kon dit alles zo gebeuren? In deze biografische schets ga ik vooral in op de persoon. In zijn bijdrage aan deze bundel gaat Jelle Vervloet in op het wetenschappelijke werk. Beide artikelen hangen nauw samen. Ik span de schering, Jelle Vervloet zorgt voor de inslag zodat er een mooi weefsel uit komt. Uiteraard hebben wij veel contact met elkaar gehad. Mijn relaas is grotendeels gebaseerd op eigen waarnemingen en vele mails en gesprekken met Karel. Ik ben in 1948 geboren in dezelfde stad en op het Onze Lieve Vrouwe Lyceum kwamen wij elkaar omstreeks 1962-1963 voor het eerst tegen. Uiteraard zijn deze waarnemingen gekleurd, maar ik heb ze zoveel als ik kon getoetst aan de harde feiten.¹

Ouderlijk milieu en jeugd

Karel Leenders werd op 13 juli 1946 in 's-Hertogenbosch geboren. Zijn vader, Herman Leenders (1914-1967), was onderofficier bij de artillerie in de rang van wachtmeester, de benaming van een sergeant-majoor bij dit legeronderdeel. Tijdens de oorlog had hij avonturen meegemaakt. Eerst werd hij als dwangarbeider naar Duitsland gevoerd. Toen het Derde Rijk instortte werd het spannend. De Russen kwamen uit het oosten, de Amerikanen, Engelsen en Canadezen uit het westen. Het was dus zaak aan de goede kant te raken en te blijven. Op een gegeven moment merkte Herman Leenders dat hij toch aan de ver-

¹ Met dank aan Harold Wessels van het Stadsarchief Breda voor de voor dit artikel verstrekte inlichtingen.

keerde kant was beland, die van het Rode Leger. Lopend naar het westen slaagde hij erin weer aan de goede kant, die van de Amerikanen, te komen. Voor al deze avonturen ontving hij na de oorlog het oorlogsherinneringskruis, 'met de gesp' zoals dat heet wanneer een decoratie wordt toegekend aan een militair.

Enmaal veilig thuis kon hij trouwen met het meisje dat hij al lang kende: de in 's-Hertogenbosch geboren Annie Zoete (1918-1999). Het jonge paar vestigde zich op 14 oktober 1946 in Breda. Vader Leenders hoefde de onwillige of onwetende rekruten niet dagelijks toe te brullen om ze in het gelid te krijgen. Hij zat bij de BEVO (bevoorrading) en was verantwoordelijk voor het beheer van alle voorraden, zoals het serviesgoed dat was opgeslagen in het enorme uit 1771 daterende arsenaal van de Seeligkazerne aan de Fellenoordstraat in Breda. Daarnaast deed hij met veel enthousiasme wat toen welzijnszorg heette. Deze deed leuke dingen voor dienstplichtige militairen, maar ook leerzame zaken zoals schriftelijke cursussen waarvoor je maar heel weinig hoefde te betalen. Wachtmeester Leenders organiseerde ook tv-vertoningen, want zo'n apparaat was in de jaren vijftig nog een duur ding dat maar weinigen zich konden permitteren. Het aan- en uitzetten was een secuur karweitje dat je niet aan zomaar iedereen kon overlaten.

In die tijd was het gebruikelijk dat beroepsmilitairen geregeld werden overgeplaatst, van Breda naar Schaarsbergen of Nunspeet, dan weer naar Keizersveer, en zo verder. Vader Leenders wist het echter steeds zo te regelen dat hij na korte tijd weer werd teruggeplaatst naar Breda, zodat het gezin niet iedere keer weer moest verhuizen. Zijn sociale vaardigheden moeten goed geweest zijn.

Moeder Leenders deed de huishouding en omdat het gezin maar één kind telde, hield zij tijd over voor allerlei vrijwilligerswerk. Ook zong zij jaren lang in het dameskoor van de Sint Petrus en Paulusparochie in Breda. Toen zij van daaruit in 1999 begraven werd, zong dat koor voor haar. Zij ging met de bus veel op excursie en was lid van diverse vrouwenverenigingen. Het gezin mocht dan klein zijn, er was familie genoeg. Een oom was Arnold Paashuis (1912-1974), een kunstschilder die eerst in Spanje en Frankrijk werkte en in 1960 in Vught neerstreek. Andere familieleden woonden ook in Oost-Brabant.

Het gezin Leenders-Zoete woonde eerst in een bovenwoning aan de Baronielaan, tegenover de Heilig Hartkerk. Deze laan was rond de eeuwwisseling aangelegd als een boulevard die naar het Mastbos leidde. De huizen waren gebouwd voor de betere stand. In de jaren vijftig van de vorige eeuw was het nog steeds een laan waar 'mensen van stand' woonden en in hun ogen was de familie Leenders eigenlijk een maatje te klein. Dat werd duidelijk toen Karels moeder haar zoon wilde aanmelden voor de kleuterschool van de zusters franciscanessen die naast de kerk stond. De zuster gaf haar te kennen dat er geen plaats was waarop Annie Leenders met een lachje opgewekt liet weten dat Karelkje dan wel naar de Nutsschool kon. Die lag even verderop, het was nog een goede school ook, maar wel, oei, neutraal. Nog diezelfde middag kwam er iemand aan de deur zeggen dat Karelkje welkom was op de katholieke school. In de ogen van de nonnen was er weer een zieltje gered.

In 1959 kon de familie Leenders een nieuwe flatwoning bemachtigen in de wijk Boei-meer. De woning lag aan de Zaart, een toponiem dat voor het eerst in 1295 in een oorkonde wordt vermeld.² Deze woning was net wat het gezin zocht: lage huur, ruim genoeg voor een gezin van drie, goede wijk met veel groen en dichtbij het Mastbos waar graag gewandeld werd. Er werd trouwens veel gefietst en gelopen. Zo wandelden vader, moeder

Afb. 2 Herman Leenders en Annie Leenders-Zoete tijdens een wandeling langs de Weerij, circa 1960-1965 (Stadsarchief Breda).

en zoon van Breda naar Dorst om daar te genieten van de bossen van Seters. Een afstand van zeker acht kilometer, heen en terug dus een tocht van meer dan zestien kilometer.

Op de kleuterschool volgde de Heilig Hartschool aan het Almondepad, ook weer achter de kerk. Daar gaven de fraters van Tilburg les. Hun onderwijs was zeer katholiek en degelijk met veel orde en tucht. Na de fraters kwam het Onze Lieve Vrouwe Lyceum – ‘het O.L.V.’ – aan de Paul Windhausenweg in het Wilhelminapark.

Inmiddels was gebleken dat Karel goed was in alle vakken, maar uitblonk in bètavakken zoals wiskunde en natuurkunde. Het werd dus de zesjarige HBS-B. Daar deed hij eind-examen in 1966. Deze mijlpaal viel helaas samen met de ziekte en het overlijden van zijn vader die nog maar 53 jaar oud op 20 februari 1967 overleed. Voor heel wat mensen is de wetenschap dat een van je naasten zal overlijden zo belastend dat werk en prestaties eronder lijden. Bij de jonge heer Leenders lag dat omgekeerd: de kennis dat zijn vader het niet lang meer zou maken, zette hem aan om er alles uit te halen. Het resultaat mocht er zijn: een cijferlijst met vijf negens, enkele zevens en achten en als laagste cijfer één zes. Zijn vader, die kort voor zijn overlijden nog was bevorderd tot adjudant, werd met militaire eer begraven.

2 Dillo en Van Synghel, *Oorkondenboek van Noord-Brabant II*, nr. 1343 (24 maart 1295).

Drie hobby's: sterren, munten en geschiedenis

De tv kende maar één, later twee netten. Daarnaast was er in huize Leenders draadomroep waarmee je kon kiezen uit vier radiozenders en er was de krant. De telefoon was er wel, maar dat was een duur ding, dus gesprekken mochten niet te lang duren. Zo bleef er tijd over en veel ouders spoorden hun kinderen dan ook aan een hobby te nemen. Karel koos niet voor een sport, wat veel jongens van zijn leeftijd wel deden, maar voor sterrenkunde, munten en geschiedenis. Op de achtergrond speelde de klassieke muziek mee. Er kwam een grammofoon in huis waarop langspeelplaten gespeeld werden. Vader Leenders hield van opera. Allemaal zaad dat later zou ontkiemen.

De hemel met zijn sterren, planeten en de maan waren na het maken van het huiswerk dagelijkse kost. Karel maakte een sterrenkijker en meldde zich als lid aan bij de sterrenkundige vereniging. Wanneer de meteorenzwerm van de Perseïden in augustus langs kwam, trokken de leden wanneer het donker was geworden erop uit om deze sterrenregen waar te kunnen nemen.

Munten verzamelen was ook iets wat niet zo gebruikelijk was, zeker niet voor mensen met een kleine portemonnee. Op de fiets reed de jonge numismaat over de kasseiweg van Breda naar Antwerpen om daar voor enkele tientallen 'frankskes' (een Belgische frank kwam toen ongeveer overeen met zeven Nederlandse centen) een zak met niet gesorteerde munten te kopen. Thuisgekomen werd dit allemaal geordend en gedetermineerd. Er zat altijd wat moois bij. In Breda was er de muntenhandel van Caroli tegenover de Grote Kerk, waar hij 's morgens heel vroeg voordat de school begon langs ging om te zien of er nog wat te koop was.

Eind 1961 of begin 1962 kreeg het Lyceum een afdeling van de in 1958 opgerichte Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (NJBG). Deze vereniging, die nog steeds bestaat onder de naam Nederlandse Jeugdbond Geschiedenis, was gemodelleerd naar de Nederlandse Jeugd Natuurstudiebond. De NJBG had in die jaren ongeveer vijftientig afdelingen die meestal aan een middelbare school verbonden waren. Afdeling Breda I was het voor het Hoofdbestuur, op het O.L.V. noemde men de afdeling Lyceum Archeologie Club (afgekort L.A.C.). Later werd daar aan toegevoegd Bruneshheim, naar een bezit van een van de oudste heren van Breda en verwijzend naar een legendarische Noormannenburcht die er volgens een middeleeuwse legende zou zijn geweest.³ Die 'Denenburcht' prikkelde Karel tot kritisch onderzoek. Omstreeks 1970 schreef hij een brief aan kanunnik Laureijssens in Hoogstraten. Deze toen zeer in aanzien staande pastoor-deken had namelijk beweerd dat de burcht van Hoogstraten door de Noormannen gesticht was. Vraag: hoe de wel zeereerwaarde heer daaraan kwam. Het antwoord luidde dat een wichelroedeloper dat geconstateerd had, waarmee voor Karel de kous af was. Het tekende al wel zijn houding tegenover beweringen en theorieën die erg interessant lijken, maar die bij nader onderzoek nogal eens geen stand blijken te houden.

Als lid van de L.A.C. deed Karel historisch onderzoek op het Gemeentearchief Breda dat gehuisvest was aan het Stads erf en waar de in 2012 overleden Frans Brekelmans de leiding had. Dat leidde weer tot lezingen. Ik kan mij van Karel een lezing in het tekenlokaal van het Lyceum herinneren over de geschiedenis van Europa, die niet af kwam. We begonnen om acht uur met de komst van Caesar in de Lage Landen zo omstreeks 50 voor Christus. Om tien uur waren we gevorderd tot Karel Martel die in 732 de 'Moren' (lees: moslims uit

Spanje) bij Poitiers in de pan hakte. Het betoog, dat zeer grondig was opgezet, werd geïllustreerd met een episcop dat de zelf getekende en toen al met potlood ingekleurde kaartjes projecteerde op een scherm. Met enige inspanning was er wel uit wijs te worden. Doel was toen al onderzoek en daarna overdracht van de nieuw verworven kennis aan anderen.

Studie en militaire dienst

Na zijn eindexamen trok Karel naar Utrecht om daar aan de universiteit sterrenkunde te gaan studeren. Hij werd daar student-assistent en leerde er de computer kennen. Dat fascineerde hem meteen. In de vroege zomer van 1969 staaakte hij echter de studie omdat de wiskundige vakken voor hem toch te zwaar bleken te zijn. Dat was een fikse tegenslag. De droom werd wreed doorbroken. Terug naar Breda, naar het ouderlijk huis, en eerst in militaire dienst. Soldaat Leenders kwam terecht op de legerplaats 't Harde in de functie van rekenaar. Met behulp van mechanische rekenmachines waaraan je op de juiste manier moest slingeren, gaf onze expert aan hoe de kanonnen ingesteld moesten worden. Het team waarvan Karel deel uitmaakte, bestond uit hoogopgeleide jongemannen die het kader makkelijk aan konden. Om brullende sergeant-majors werd hartelijk gelachen.

Het onderzoek ging door, hoewel er niet veel tijd overschoot. Dit leverde een prijs op in de wedstrijd voor Jonge Onderzoekers die was uitgeschreven door de VARA. De inzending van de jonge heer Leenders was een studie over de geschiedenis van het huis De Vette Os aan de Haagdijk in Breda. Dit werd bewoond door de in Breda bekende Jean Bergé. Deze dreef een zaak voor herenmode en verzamelde prenten van oud Breda. Jean Bergé was een warmbloedig en enthousiasmerend mens die graag vertelde. De jonge onderzoeker was altijd welkom.

De Hero

Na in 1971 te zijn afgezwaaid, ging Karel Leenders op zoek naar werk.⁴ Veel brieven schrijven waarna het stil bleef. Het scheelde geen haar of hij was als wetenschapsjournalist aangenomen door Philips in Eindhoven, maar plotseling werd er een personeelsstop afgekondigd, dus dat ging niet door. De conservenfabriek Hero in Breda maakte vruchtenlimonade, groenten en soepen in blik en jam. De leiding van de fabriek wilde de productie voorzien van een gezond wetenschappelijk fundament en zocht een statistisch medewerker.

Een man met een half voltooide studie wiskunde leek hen wel wat en dus werd Karel aangenomen. Onder leiding van de heer Swinkels moest hij allerlei berekeningen maken, zoals bijvoorbeeld over de gemiddelde grootte van de erwt in Nederland en Zwitserland, waar het moederbedrijf van de Hero stond. Er waren verschillen in grootte, zo was geconstateerd en de raad van bestuur wilde duidelijkheid. Karel toonde aan dat in alle steekproe-

3 De tekst is als 'De legende van het H. Kruis te Breda' onder meer uitgegeven door C.R. Hermans, *Bijdragen tot de Geschiedenis* II, 293-328. De meest recente uitgave is die door Wirth, *Het heilige Kruis en de Denensage*, uit 1893. Zie ook: http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptmanent/bml/Denensage/Denensage_tekst_en_vertaling.pdf.

4 Zie over deze fase Leenders, 'Hero 100 jaar'.

ven sprake was van een normale verdeling en dat er dus niets loos was. Uit de reactie van de raad van bestuur bleek dat men geen flauw benul had van de grondbeginselen van de statistiek. Iets wat Karel op zijn beurt weer in verwarring bracht. In de avonduren werd er weer gestudeerd waarmee de diploma's van statistisch assistent en statistisch analist werden behaald.

T.H. Delft

Het loon bij de Hero was laag en de aanbevelingen in de rapporten werden lang niet altijd opgevolgd. En dus las Karel met belangstelling de personeelsadvertenties in de kranten. Het Centrum voor Architectuuronderzoek van de Technische Hogeschool in Delft (thans Technische Universiteit Delft) vroeg om een onderzoeksassistent met kennis van de statistiek. Delft bood een salaris dat het dubbele was van wat de Hero betaalde en had wel zin in deze jonge statisticus met ervaring in de ruimtelijke ordening én in de statistiek. Daar kwam bij dat de arbeidsvoorwaarden veel beter waren, dus kondigde hij bij de Hero zijn ontslag aan. En toen ontstond er paniek, want deze medewerker wilden ze niet kwijt. Er werd naarstig overlegd over een loonsverhoging. Hogerhand moest er aan te pas komen en er kwam een bod dat vijftentwintig gulden per maand lager uitkwam dan wat Delft wilde betalen. Karel nam ontslag, ook al omdat Delft inhoudelijk interessanter was. De overgang naar Delft in 1973 werd korte tijd later gevolgd door een verhuizing naar een torenflat in Schiedam-Nieuw Kethel. Toen Karel en zijn moeder in het vliegtuig terugkwa-

Afb. 3 Karel Leenders aan de Leursche Haven, met op de achtergrond de Zwarzenbergse Molen (1974). Deze poldermolen bemaalt de Haagse Beemden in Breda (Stadsarchief Breda, collectie Johan van Gurp).